

Wojciech Józwiak
Zofia Mirkowska
Wojciech Ziętara

Gospodarstwa pomocnicze a wykorzystanie ziemi rolniczej

Streszczenie: Celem artykułu jest weryfikacja hipotezy, że pozarolnicze zajęcia posiadaczy gospodarstw rolnych ograniczają znacząco poziom wykorzystania ziemi przydatnej do prowadzenia produkcji rolniczej. Hipotezę poddano weryfikacji na podstawie materiałów odnoszących się do sytuacji rolnictwa w 2013 r. w Polsce i w 12 innych krajach Unii Europejskiej, różniących się wartością PKB przeliczoną na mieszkańca. Analizowano gospodarstwa zwane pomocniczymi, których posiadacze ponad połowę swojego czasu przeznaczali na dodatkową pracę zarobkową. Stwierdzono, że wartość tzw. produkcji standardowej przeliczona na 1 ha użytków rolnych była w Polsce w gospodarstwach pomocniczych mniejsza średnio o 34% niż w gospodarstwach pozostałych, a w podgrupach różniących się powierzchnią posiadanych użytków rolnych różnica ta mieściła się w granicach od 25,3 do 40,1%. W większości innych analizowanych krajów unijnych średnie różnice krajowe mieściły się natomiast w granicach od 22,3 do 49,7%. Od tej sytuacji odbiegały wyniki w gospodarstwach pomocniczych w krajach z PKB przeliczonym na mieszkańca w kwocie mniejszej od 9,5 tys. USD (Bułgaria i Rumunia). Średnia wartość produkcji standardowej w gospodarstwach pomocniczych była tam większa o 45% niż w pozostałych. Wskazano, że przyczyną tego zjawiska mogła być większa w tych pierwszych obsada liczby zwierząt wyrażona w jednostkach przeliczeniowych przypadająca na jednostkę powierzchni użytkowanej rolniczo. Hipoteza przyjęta w artykule sprawdziła się zatem w gospodarstwach rolnych, których posiadacze ponad połowę swego łącznego czasu przeznaczają na dodatkową pracę zarobkową, a to z kolei ogranicza lub wymusza likwidację produkcji zwierzęcej.

Słowa kluczowe: rolnicze wykorzystanie ziemi, poziom rolniczego wykorzystania ziemi, gospodarstwa pomocnicze, rolnicze gospodarstwa pomocnicze.

Prof. dr hab. Wojciech Józwiak, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa, wojciech.jozwiak@ierigz.waw.pl; **mgr Zofia Mirkowska**, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa, zofia.mirkowska@ierigz.waw.pl; **prof. dr hab. Wojciech Ziętara**, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa, wojciech.zietara@ierigz.waw.pl.

1. Wprowadzenie

Rolnictwo nie wychodzi zwycięsko z konkurencji o zajmowaną przestrzeń z gospodarką mieszkaniową i komunalną, infrastrukturą techniczną oraz z innymi nierolniczymi sposobami wykorzystania przestrzeni. Musi więc wykorzystywać coraz produktywniej kurczące się zasoby jednego z podstawowych czynników produkcji rolniczej, jakim jest ziemia. Rolnictwo jest też źródłem dochodów dla prawie 13% polskich rodzin, choć dla większej ich części prowadzenie produkcji rolniczej jest źródłem dodatkowym.

W opracowaniu poddano analizie tylko te gospodarstwa rolne, których posiadacze mniej niż połowę swojego łącznego czasu pracy przeznaczają na pracę w użytkowanych przez siebie gospodarstwach rolnych. Tak zdefiniowane gospodarstwa rolne są nazywane w opracowaniu „gospodarstwami pomocniczymi”, natomiast te z inną strukturą czasu pracy użytkownika – „gospodarstwami pozostałymi”.

Celem opracowania jest weryfikacja hipotezy, że pozarolnicze zajęcia posiadaczy gospodarstw pomocniczych ograniczają znacząco poziom rolniczego wykorzystania ziemi przydatnej do prowadzenia produkcji rolniczej. Hipoteza taka nasuwa się w wyniku lektur opracowań krajowych, które zawierają analizę dokonań małych gospodarstw rolnych. Ów stopień mierzony jest nie udziałem odłogów i ugorów w powierzchni gruntów użytkowanych rolniczo przez gospodarstwa, lecz produktywnością tych ostatnich. Z lektur wspomnianych wyżej płynie również sugestia, że ważną przyczyną mało produktywnego wykorzystania ziemi w takich gospodarstwach może być niewielka obsada zwierząt, czyli ich liczba wyrażona w jednostkach porównywalnych i przeliczona na jednostkę powierzchni użytkowanej rolniczo.

Powyższa hipoteza poddana jest weryfikacji na podstawie materiałów odnoszących się do sytuacji w rolnictwie naszego kraju i w rolnictwie 12 innych krajów Unii Europejskiej. Potwierdzenie hipotezy może oznaczać, że wielofunkcyjny rozwój wsi, realizowany z wykorzystaniem pracy posiadaczy gospodarstw nie tylko w swoich gospodarstwach, ale także poza nimi, naraża na szwank stopień wykorzystania tego cennego i malejącego zasobu naturalnego, jakim jest ziemia przydatna do prowadzenia produkcji rolniczej.

W opracowaniu poruszono dodatkowo kwestię przyszłych zmian w naszym kraju związanych z udziałem gospodarstw, których posiadacze mniej niż połowę swojego łącznego czasu pracy przeznaczają na pracę właśnie w nich.

2. Małe gospodarstwa rolne w świetle najnowszej krajowej literatury przedmiotu

Ze studiów literaturowych wynika, że część naszej wiedzy o małych gospodarstwach rolnych opiera się w dużej mierze na wynikach badań cząstkowych realizowanych na określonych obszarach kraju.

W spostrzeżenie wyrażone wyżej wpisują się wyniki badań Tomasza Wojewodzica (2010, s. 55–65) opracowane na podstawie materiałów empirycznych zgromadzonych w latach 2000–2006 w 262 gospodarstwach osób fizycznych z powiatu wadowickiego województwa małopolskiego o średniej powierzchni około 3 ha użytków rolnych. Cytowany autor stwierdził, że aż 60% badanych posiadaczy gospodarstw uznało dochody z pracy najemnej poza posiadaniem gospodarstwem za główne źródło dochodów swojej rodziny, a 27–28% za takie źródło uznało renty i emerytury członków rodziny. Tylko około 1% respondentów wyraziło opinię, że posiadane gospodarstwo jest jedynym źródłem dochodów dla całej rodziny.

Około 13% gospodarstw nie posiadało inwentarza żywego, a w znacznej części pozostałych chów zwierząt był ukierunkowany na samozaopatrzenie rodziny posiadaczy, a nie na produkcję towarową.

Zrealizowane inwestycje nie zapewniały nawet prostej reprodukcji zużywającego się majątku produkcyjnego. Około 78% gospodarstw nie zmieniło poza tym powierzchni użytków rolnych, około 6% powiększyło zasoby tego czynnika produkcji w drodze zakupu lub dzierżawy, natomiast około 16% sprzedało lub wydzierżawiło część posiadanej ziemi, a zdarzało się, że wydzierżawiło całość posiadanych gruntów. W chwili udzielania wywiadu nieco ponad 31% respondentów rozważało poza tym wydzierżawienie bądź odłogowanie ziemi, a tylko około 10% deklarowało chęć inwestowania w ten środek produkcji.

Przekazanie gospodarstwa następcy miało często charakter formalny, nie faktyczny. Następcy świadczyli bowiem osobiście średnio 53–54% łącznych nakładów pracy ponoszonych w gospodarstwie, to jest blisko 39% łącznego czasu poświęcanego przez nich na pracę zarobkową. W gospodarstwach więc nadal pracowali rodzice lub teściowie. Odnotowano poza tym sytuacje, kiedy następcy rezygnowali z prowadzenia działalności rolniczej i użyczyli przejęte gospodarstwo osobie spośród najbliższej rodziny, a zdarzało się też, że wydzierżawiali je bądź sprzedawali.

Ustalenia powyższe dotyczące sukcesji gospodarstw znalazły potwierdzenie w opracowaniu Michała Dudka (2016, s. 6 i 9–12). Autor ten analizował gospodarstwa rolne położone w 84 wsiach zlokalizowanych na terenie całej Polski w latach 2000, 2005 i 2011, a badaniami objął panel gospodarstw.

Analiza wykazała, że w ujęciu rocznym sukcesja miała miejsce co najwyżej w kilku gospodarstwach i występowała rzadziej w gospodarstwach małych. Osoby

przekazujące gospodarstwo miały niski poziom wykształcenia, a praca w gospodarstwie pochłaniała większą część ich czasu poświęcanego na pozyskiwanie dochodów. Ich następcy przejmujących gospodarstwo mieli średnio wyższy poziom wykształcenia ogólnego, a większość z nich pracowała zarobkowo poza przejmowanym gospodarstwem i prowadzenie gospodarstwa rolnego traktowała jako działalność uboczną. Pozostali zamierzali pracę taką podjąć. Odmiennie sytuacja przedstawiła się w gospodarstwach większych obszarowo i zlokalizowanych na terenach z rolnictwem rozwiniętym. W takich przypadkach następcą miał zazwyczaj szkolne przygotowanie zawodowe i doświadczenie praktyczne wyniesione z pracy w gospodarstwie przed jego formalnym przejęciem.

Wojciech Józwiak (2016, s. 21–27) natomiast analizę oparł na wynikach badań statystycznych Głównego Urzędu Statystycznego z lat 2010 i 2013. Ustalił, że nastąpił wtedy spadek liczby gospodarstw, nawet tych z wartością produkcji liczoną metodą wskaźnikową (wartość produkcji standardowej) około 15 tys. euro. Zwrócił jednak uwagę tylko na te z wartością produkcji do 4 tys. euro. Oszacował, że gospodarstwo takie osiągało w 2013 r. dochód netto w kwocie 4,3 złotego na 1 godzinę nakładu pracy własnej posiadacza i ewentualnie jego rodziny, gdy miało miejsce odtwarzanie w pełni trwałych środków produkcji zużywających się w trakcie prowadzenia działalności produkcyjnej. Gospodarstwo takie miało zatem cechę trwałości, ale dochód z jednostki nakładu pracy był średnio mniejszy o 52,2% od stawki wynagrodzenia pracownika najemnego w rolnictwie i o 68,8% mniejszy od stawki parytetowej wynagrodzenia. Było to przyczyną, że dla 89–90% takich rodzin w kraju dochody z gospodarstw miały znaczenie poboczne, gdyż rodziny te czerpały ponad połowę swoich łącznych dochodów z: pracy zarobkowej poza posiadanym gospodarstwem, emerytur, rent i ewentualnie jeszcze z innych źródeł.

Gospodarstwa o wartości produkcji liczonej metodą wskaźnikową do 4 tys. euro charakteryzowały się – na tle gospodarstw w pełni towarowych, rozwojowych i z produkcją w kwocie 25–50 tys. euro – między innymi:

- mniejszym o około 43 punkty procentowe (p.p.) udziałem osób kierujących z formalnym przygotowaniem zawodowym,
- większym o około 50 p.p. udziałem gospodarstw specjalizujących się w produkcji roślinnej, co ograniczało wartość dodaną ze względu na sprzedaż surowców pochodzenia roślinnego zamiast ich przetwarzania w gospodarstwie w ramach produkcji zwierzęcej,
- prawie trzykrotnie większą pracochłonnością produkcji w wyniku niedostatku technicznych środków produkcji substytuujących pracę.

Wyniki jeszcze innych badań przedstawił Dariusz Żmija (2016, s. 113–125). Badaniami objął 296 gospodarstw rolnych o powierzchni 1–5 ha użytków rolnych, funkcjonujących w województwie małopolskim, które w latach 2004–2015 otrzymały

co najmniej raz wsparcie na inwestycje w ramach „Planu rozwoju obszarów wiejskich obejmującego lata 2004–2006”, „Sektorowego programu operacyjnego – Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004–2006” i „Programu rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007–2014”. Średnie dochody tych gospodarstw wyniosły w 2015 r. aż 55,5 tys. zł, a więc niemal tyle co gospodarstwa objęte monitoringiem Polskiego FADN o powierzchni 23,7 ha.

Tajemnica sukcesu gospodarstw rolnych badanych przez cytowanego autora polegała na wykorzystaniu środków pomocowych oferowanych po 2004 r. do zmiany struktury produkcji i prawdopodobnie także na wykorzystaniu zasad marketingu. Zmiany struktury doprowadziły w znacznym stopniu do specjalizacji w uprawach przynoszących duże dochody w przeliczeniu na jednostkę powierzchni użytków rolnych. Około 22% tych gospodarstw specjalizowało się bowiem w produkcji warzyw gruntowych, a około 20% w uprawach pod osłonami. W skali kraju natomiast udział takich gospodarstw był istotnie mniejszy i w 2013 r. wyniósł odpowiednio 5,8% i 0,5%.

Gospodarstwa objęte badaniami przez Żmiję nie były więc gospodarstwami małymi, lecz w pełni towarowymi gospodarstwami średniej wielkości, z efektami ekonomicznymi zależącymi w mniejszym stopniu od powierzchni użytków rolnych, głównie zaś od nakładów pracy i kapitału. Oszacowano, że w skali kraju istniało zaledwie kilkanaście tysięcy takich gospodarstw, a ich udział nie przekraczał jednego procenta.

3. Metoda analizy

Sformułowanie „gospodarstwo rolne, którego posiadacz mniej niż połowę swego łącznego czasu pracy przeznaczają na pracę właśnie w nim”, precyzyjnie nazywające przedmiot badań, jest długie, więc w opracowaniu zamiennie przyjęto określenie „gospodarstwo pomocnicze”¹. Uzasadnia to fakt, że dochody z takiego gospodarstwa uzupełniają jedynie dochody rodziny pochodzące z innych źródeł. Gospodarstwa z inną strukturą czasu pracy użytkownika natomiast są nazywane w opracowaniu „gospodarstwami pozostałymi”.

Wszelkie inne wykorzystane w opracowaniu definicje pojęć są tożsame z tymi, które stosuje Eurostat.

Gospodarstwo rolne to jednostka gospodarcza z własnym zarządem, wyodrębniona pod względem technicznym, prawnym i ekonomicznym. Pozyskuje produkty rolnicze bądź utrzymuje ziemię w stanie gotowości produkcyjnej, spełniając

¹ Pojęcie „gospodarstwo pomocnicze” w odniesieniu do gospodarstw rolnych, w których rolnik większość swojego czasu pracy przeznaczają na pracę poza nim, według autorów trafnie oddaje jego charakter. Struktura czasu pracy rolnika ściśle wiąże się ze strukturą uzyskiwanych dochodów. Dochód z tego typu gospodarstwa jest dodatkowy w stosunku do dochodu z pracy poza nim.

jednocześnie wymagania środowiskowe. Może też dodatkowo wytwarzać produkty nierolnicze i świadczyć usługi. Produkcja rolnicza obejmuje: produkty roślinne z upraw jednorocznych i wieloletnich oraz produkcję sadzonek; typowe produkty zwierzęce oraz efekty chowu i hodowli strusi, emu i królików oraz pszczelarstwa z produkcją dóbr pochodnych; produkcję wielostronną i wyłączne utrzymywanie ziemi w stanie gotowości produkcyjnej. Powierzchnia użytków rolnych obejmuje: grunty orne, trwałe łąki i pastwiska, uprawy wieloletnie i małe przydomowe ogródki warzywne. Inwentarz żywy jest wyrażany w jednostkach przeliczeniowych (LSU; Livestock Unit), przy czym odpowiednikiem jednostki przeliczeniowej jest jedna krowa. SO (Standard Output) – produkcja standardowa (wartość produkcji liczona metodą współczynnikową). Produkcja standardowa jest średnią wartością produkcji określonej działalności rolniczej, roślinnej lub zwierzęcej, uzyskaną w ciągu roku z jednego hektara lub od jednego zwierzęcia, w przeciętnych dla danego regionu warunkach produkcyjnych.

W celu wyeliminowania wahań wartości produkcji jest to średnia z 5 lat odpowiedniego okresu. Wspólnotowa typologia gospodarstw rolnych narzuca konieczność obliczania zestawów współczynników SO dla każdego regionu rolniczego i dla działalności rolniczych, których listę ustala Komisja UE. Lista ta jest zgodna z listą cech używanych w statystycznych badaniach struktury gospodarstw rolnych. Działalność gospodarcza inna niż rolnicza nie jest brana pod uwagę w obliczeniach produkcji standardowej. Wszelkie dane wykorzystane w artykule zaczerpnięte zostały z Eurostatu według stanu na 16.01.2017 r. (<http://ec.europa.eu>). Dane te odnoszą się do 2013 r.

Ograniczenie stopnia wykorzystania ziemi przydatnej do prowadzenia produkcji rolniczej zmierzono wskaźnikiem:

$$WWZ^1 = 100 (WP^1 : WP^2),$$

gdzie:

- WWZ^1 – wskaźnik charakteryzujący poziom wykorzystania użytków rolnych w gospodarstwach pomocniczych,
- WP^1 – wartość produkcji standardowej w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych w gospodarstwach pomocniczych,
- WP^2 – wartość produkcji standardowej w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych w gospodarstwach pozostałych.

Wielkości wskaźnika policzono dla wybranych krajów unijnych. Przy ich wyborze posłużono się doborem celowym, przyjmując kryteria dwojakiego rodzaju. Pierwsze to poziom rozwoju gospodarczego, określony dochodem krajowym brutto

(PKB) wyrażonym w dolarach USA (USD) i przeliczonym na jednego mieszkańca kraju (dane z 2016 r.). Drugie kryterium natomiast to wartość standardowej produkcji (SO) w gospodarstwach pomocniczych przeliczona na 1 hektar użytków rolnych.

Biorąc pod uwagę oba powyższe kryteria, wydzielono cztery grupy krajów:

- I. Belgia i Holandia (duży poziom PKB na mieszkańca – 43,20 tys. USD i duża wartość produkcji standardowej na 1 hektar użytków rolnych – 4,24 tys. euro),
- II. Austria, Dania, Finlandia, Szwecja i Niemcy (duży poziom PKB na mieszkańca – 46,84 tys. USD i średnia wartość produkcji standardowej na 1 ha użytków rolnych – 1,48 tys. euro),
- III. Czechy, Polska, Słowacja i Węgry (mały poziom PKB na mieszkańca – 14,94 tys. USD i mała wartość produkcji standardowej na 1 ha użytków rolnych – 0,97 tys. euro),
- IV. Bułgaria i Rumunia (bardzo mały poziom PKB na mieszkańca – 8,41 tys. USD i mała wartość produkcji standardowej na 1 ha użytków rolnych – 1,12 tys. euro).

4. Polskie gospodarstwa pomocnicze według powierzchni użytków rolnych

W tej części opracowania poddano ocenie strukturę i cechy krajowych gospodarstw pomocniczych w 2013 r. Odpowiednie dane zawiera tabela 1.

Struktura gospodarstw pomocniczych była zróżnicowana. Udział gospodarstw najmniejszych obszarowo wynosił 31,0%, a tych z powierzchnią 2–4,9 ha 37,7%. Łączny udział gospodarstw o powierzchni mniejszej niż 5 ha użytków rolnych wynosi zatem 68,7%. Oznacza to, że udział gospodarstw pomocniczych o powierzchni 5 ha i większych wynosił 31,3%, w tym udział tych z powierzchnią 10 ha i większych 10,9%. Średnia powierzchnia gospodarstw pomocniczych to 5,3 ha, natomiast w dwu ostatnich grupach odpowiednio 6,9 ha i 21,1 ha. Zwraca uwagę ostatnia rozpatrywana grupa obszarowa, z uwagi na średnią powierzchnię użytków rolnych przekraczającą blisko czterokrotnie średnią powierzchnię użytków rolnych gospodarstwa pomocniczego w kraju.

W 2013 r. gospodarstwa pomocnicze dysponowały użytkami rolnymi o powierzchni 2558,3 tys. ha (18,4% krajowej powierzchni użytków rolnych), w tym w użytkowaniu gospodarstw o powierzchni 10 ha i większych było 1105,6 tys. ha, czyli 7,9% krajowej powierzchni użytków rolnych.

Produktywność ziemi określona wartością produkcji standardowej przeliczonej na 1 ha użytków rolnych była w gospodarstwach pomocniczych mniejsza średnio o 34,1% niż w gospodarstwach pozostałych. Występowało zróżnicowanie produktywności ziemi w poszczególnych grupach obszarowych gospodarstw pomocniczych. W największym stopniu *in plus* od średniego poziomu (bo o 13,3%)

produktywność ta odbiegała w gospodarstwach z powierzchnią użytków rolnych do 2 ha, a *in minus* (o 9,3%) w tych z powierzchnią 10 ha i więcej.

Tabela 1. Struktura i cechy polskich gospodarstw pomocniczych w 2013 r. zestawione według powierzchni użytków rolnych

Table 1. Structure and characteristics of Polish auxiliary farms in 2013 by UAA

Mierniki i wskaźniki	Razem/ średnio	Z tego z powierzchnią użytków rolnych (ha):			
		do 2	2–4,9	5–9,9	10 i więcej
Liczba gospodarstw (tys.)	482,7	149,5	182,2	98,6	52,4
Struktura (%)	100,0	31,0	37,7	20,4	10,9
Średnia powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa (ha)	5,3	1,3	3,2	6,9	21,1
Wartość produkcji standardowej na gospodarstwo (tys. euro)	5,8	1,7	3,3	6,7	21,1
Wartość produkcji standardowej na 1 ha użytków rolnych (euro)	1100	1246	1031	1127	998
Sztuki przeliczeniowe zwierząt na gospodarstwo	1,3	0,3	0,8	2,1	5,5
Sztuki przeliczeniowe zwierząt na 1 ha użytków rolnych	0,25	0,23	0,24	0,30	0,26

Źródła: (1) obliczenia Zofii Mirkowskiej sporządzone na podstawie danych zaczerpniętych z Eurostatu i (2) ustalenia Wojciecha Józwiaka sporządzone na podstawie opracowania GUS 2014, s. 75, 262–274, 246–247 i 374–375.

Source: (1) calculations of Zofia Mirkowska based on Eurostat data; (2) studies by Wojciech Józwiak based on GUS 2014, p. 75, 262–274, 246–247 i 374–375.

Większe różnice między gospodarstwami pomocniczymi a pozostałymi istniały w obsadzie zwierząt (liczba sztuk przeliczeniowych zwierząt liczone na 1 ha użytków rolnych), gdyż w tych pierwszych była ona mniejsza o 55,3% niż w tych drugich. Występowało zróżnicowanie charakteryzowanego wskaźnika w poszczególnych grupach obszarowych gospodarstw pomocniczych. W największym stopniu *in plus* od średniego poziomu (bo o 20,0%) obsada ta odbiegała w gospodarstwach z powierzchnią użytków rolnych 5–9,9 ha, a *in minus* (o 4,0%) w tych z powierzchnią do 2 ha.

Powyższe liczby wskazują, że gospodarstwa pomocnicze użytkujące 18,4% krajowej powierzchni użytków rolnych miały problemy ze zbilansowaniem nawozów organicznych pochodzenia odzwierzęcego. Część z nich stosowała zapewne ich substytuty (przyorywanie poplonów oraz odpowiednio spreparowanej słomy itp.)

w celu rozwiązania tego istotnego problemu. W tych zaś, które tego nie czyniły, postępowała degradacja jakości gleby (Kędziora 2005, s. 75–113). Ziemia w tych gospodarstwach była więc wykorzystywana nieefektywnie, a to rzutowało na charakterystykę całości gospodarstw pomocniczych.

Z powyższej analizy wynika również specyficzna sytuacja gospodarstw pomocniczych z powierzchnią 10 i więcej ha użytków rolnych w porównaniu z tymi o powierzchni mniejszej. Dlatego charakterystykę grupy największych obszarowo gospodarstw pomocniczych porównano z charakterystyką gospodarstw pozostałych. Dane na ten temat zawiera tabela 2.

Gospodarstwa pomocnicze z powierzchnią 10 i więcej ha użytków rolnych miały średnią powierzchnię użytków rolnych większą o 75,8% niż gospodarstwa wykorzystane do porównania, w których udział czasu pracy posiadaczy gospodarstw przekraczał połowę ich łącznego czasu pracy. Miały też większą o 10,5% średnią wartość produkcji standardowej, ale w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych wartość ta była mniejsza aż o 40,1%. Ważną przyczyną tej sytuacji była najprawdopodobniej mniejsza o 55,3% liczba sztuk przeliczeniowych zwierząt przypadająca na jednostkę powierzchni użytków rolnych.

Tabela 2. Cechy polskich gospodarstw pomocniczych z powierzchnią 10 i więcej ha użytków rolnych i gospodarstw pozostałych w 2013 r.

Table 2. Characteristics of Polish auxiliary farms with the area of 10 and more hectares of UAA and other farms in 2013

Mierniki i wskaźniki	Gospodarstwa	
	pomocnicze z powierzchnią 10 i więcej ha	pozostałe
Liczba gospodarstw (tys.)	52,4	946,3
Udział w krajowej powierzchni użytków rolnych (%)	7,9	81,6
Średnia powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa (ha)	21,1	12,0
Wartość produkcji standardowej na gospodarstwo (tys. euro)	21,1	20,0
Wartość produkcji standardowej na 1 ha użytków rolnych (euro)	998	1667
Sztuki przeliczeniowe zwierząt na gospodarstwo	5,5	6,8
Sztuki przeliczeniowe zwierząt na 1 ha użytków rolnych	0,25	0,56

Źródła: (1) obliczenia Zofii Mirkowskiej sporządzone na podstawie danych zaczerpniętych z Eurostatu i (2) ustalenia Wojciecha Józwiaka sporządzone na podstawie opracowania GUS 2014, s. 75, 262–274, 246–247 i 374–375.

Source: (1) calculations of Zofia Mirkowska based on Eurostat data; (2) studies by Wojciech Józwiak based on GUS 2014, p. 75, 262–274, 246–247 i 374–375.

Około 1106 tys. ha (7,9%) krajowej powierzchni użytków rolnych zajmowały zatem gospodarstwa pomocnicze o średniej powierzchni użytków rolnych dużo większej od średniej powierzchni gospodarstw pozostałych. Prowadziły one głównie mało pracochłonną produkcję roślinną, co pozwalało użytkownikom tych gospodarstw przeznaczać ponad połowę swojego łącznego czasu pracy na inne rodzaje zarobkowania. Wartość pozyskiwanej przez nie produkcji standardowej była na tyle duża, że łączne ich dochody mogły być większe niżli w gospodarstwach pozostałych, na pracę w których posiadacze przeznaczali ponad połowę łącznego czasu pracy. Ta korzystna sytuacja dochodowa gospodarstw pomocniczych z użytkami rolnymi o powierzchni 10 ha i więcej kłóciła się z wyjątkowo niskim poziomem wykorzystania niezbędnego w rolnictwie, a kurczącego się zasobu czynnika produkcji, jakim jest ziemia.

5. Gospodarstwa pomocnicze w rolnictwie polskim na tle analogicznych gospodarstw w wybranych krajach UE

Charakterystyki wydzielonych grup gospodarstw dokonano, biorąc pod uwagę następujące cechy: powierzchnia gospodarstw w hektarach (ha) użytków rolnych, wartość produkcji standardowej gospodarstwa, wartość produkcji standardowej przeliczona na 1 ha użytków rolnych gospodarstwa, liczba sztuk przeliczeniowych zwierząt na gospodarstwo i liczba sztuk przeliczeniowych zwierząt liczonych na ha użytków rolnych.

Oceny wymienionych cech gospodarstw pomocniczych dokonano poza tym przez odniesienie ich wartości do zbiorowości gospodarstw pozostałych, w których użytkownik ponad połowę swojego czasu pracy przeznaczał na pracę w gospodarstwie. Odpowiednie dane przedstawiono w tabeli 3.

Tabela 3. Poziom gospodarczego rozwoju krajów, udział gospodarstw pomocniczych i ważniejsze cechy gospodarstw w wybranych krajach unijnych (dane z 2013 r.)

Table 3. Level of economic development of selected Member States, share of auxiliary farms and important features of the farms in selected Member States (2013)

Wyszczególnienie	Grupy gospodarstw ^a :			
	I	II	III	IV
PKB przeliczone na mieszkańca kraju (w tys. USD) ^b	43,20	46,84	14,94	8,41
Rozpiętość od-do	41,1–45,3	41,94–53,42	12,37–18,27	7,35–9,47
Udział gospodarstw pomocniczych w liczbie gospodarstw ogółem (%)	10,2	38,6	32,7	55,4
Rozpiętość od-do	7,4–13	30,4–44,1	26,6–37,2	41,9–68,9

Tabela 3 – cd.
Table 3 – continued

Wyszczególnienie	Grupy gospodarstw ^a :			
	I	II	III	IV
Średnia powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa (ha)	12,55	17,58	11,47	2,45
Rozpiętość od–do	10,2–14,9	10,5–31,6	2,9–19,9	1,9–3,0
Średnia wartość produkcji standardowej na 1 ha użytków rolnych (tys. euro)	4,24	1,41	0,97	1,13
Rozpiętość od–do	3,95–4,53	0,82–1,95	0,84–1,12	1,08–1,16
Sztuki przeliczeniowe zwierząt na 1 ha użytków rolnych	1,7	0,5	0,3	0,5
Rozpiętość od–do	1,45–2,00	0,18–0,68	0,23–0,44	0,50–0,53
Relacje cech charakteryzujących gospodarstwa pomocnicze do cech z gospodarstw pozostałych (gospodarstwa pozostałe = 100)				
Średnia powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa (%)	37,9	24,9	14,8	8,7
Średnia wartość produkcji standardowej na 1 ha użytków rolnych (%)	50,3	56,1	77,7	145,0
Sztuki przeliczeniowe zwierząt na 1 ha użytków rolnych (%)	87,5	45,1	55,8	203,2

^a I – Belgia i Holandia, II – Austria, Dania, Finlandia, Szwecja i Niemcy, III – Czechy, Polska, Słowacja i Węgry, IV – Bułgaria i Rumunia.

^b Dane z 2016 r.

Źródło: obliczenia Zofii Mirkowskiej sporządzone na podstawie danych zaczerpniętych z Eurostatu.
 Source: Calculations of Zofia Mirkowska based on Eurostat data.

Z danych przedstawionych w tabeli 3 wynika, że udział gospodarstw pomocniczych w całkowitej liczbie gospodarstw był silnie zróżnicowany w analizowanych grupach krajów i wahał się w granicach od 10,2% do 55,4%. Dostrzec można także związki między:

- udziałem gospodarstw pomocniczych a poziomem PKB na mieszkańca kraju między grupami krańcowymi;
- poziomem gospodarczego rozwoju kraju a powierzchnią użytków rolnych gospodarstw, ale związek był wyraźny tylko między grupami II, III i IV;
- poziomem PKB na mieszkańca kraju a wartością produkcji standardowej przeliczonej na 1 ha użytków rolnych w obrębie klas od I do III. Wartość ta zmniejszała się odpowiednio z 4240 euro w grupie I do 970 euro w grupie III i była to różnica ponad czterokrotna. W grupie IV natomiast oceniany wskaźnik wynosił 1130 euro i był o 16,5% większy niż w grupie III. Oznacza to, że użytkownicy

gospodarstw pomocniczych grupy IV wykorzystywali ziemię w większym stopniu niż gospodarstwa pomocnicze grupy III;

- poziomem wartości produkcji standardowej przeliczonej na 1 ha użytków rolnych a liczbą jednostek przeliczeniowych zwierząt na 1 ha użytków rolnych².

Powierzchnia analizowanych gospodarstw pomocniczych była mniejsza od pozostałych we wszystkich analizowanych grupach, ale występowały różnice między nimi. Różnice te były mniejsze w grupach I i II, gdzie wynosiły odpowiednio 62,1% i 75,0%, większe natomiast w grupach III i IV, bo wynosiły odpowiednio 85,0% i 91,3%.

Tabela 4. Poziom gospodarczego rozwoju Polski, udział gospodarstw pomocniczych i ważniejsze ich cechy na tle gospodarstw w pozostałych krajach grupy III (dane z 2013 r.)

Table 4. Level of Poland's economic development, share of auxiliary farms and important features thereof as compared to other Group III Member States (2013)

Mierniki i wskaźniki	Gospodarstwa	
	w Polsce	w pozostałych krajach grupy III ^a
PKB przeliczone na mieszkańca kraju (w tys. USD) ^b	12,37	15,20
Udział gospodarstw pomocniczych w liczbie gospodarstw ogółem (%)	33,8	32,3
Średnia powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa (ha)	5,3	13,5
Wartość produkcji standardowej na 1 ha użytków rolnych (euro)	1100	954
Sztuki przeliczeniowe zwierząt na 1 ha użytków rolnych	0,25	0,32

^a Czechy, Słowacja i Węgry.

^b Dane z 2016 r.

Źródła: (1) obliczenia Zofii Mirkowskiej sporządzone na podstawie danych zaczerpniętych z Eurostatu i (2) ustalenia Wojciecha Józwiaka sporządzone na podstawie opracowania GUS 2014, s. 75, 262–274, 246–247 i 374–375.

Source: (1) calculations of Zofia Mirkowska based on Eurostat data; (2) studies by Wojciech Józwiak based on GUS 2014, p. 75, 262–274, 246–247 i 374–375.

² Zgodnie z zaleceniami Dobrych Praktyk Rolniczych obsada zwierząt 1,7 sztuki przeliczeniowej na 1 ha użytków rolnych jest górną dopuszczalną granicą obsady zwierząt z przyrodniczego punktu widzenia, a obsada 0,3 sztuki na 1 ha nie gwarantuje zrównoważonego bilansu materii organicznej w glebie i prowadzi do degradacji gleby. Z kolei obsada 0,5 sztuki przeliczeniowej na 1 ha jest poziomem minimalnym, który gwarantuje zachowanie równowagi w zakresie zawartości substancji organicznych w glebie.

Wartość rolniczej produkcji standardowej liczona na 1 ha użytków rolnych była w gospodarstwach pomocniczych grup I i II mniejsza o niespełna 50%, a w grupie III o około 22% od poziomów analogicznych wskaźników ustalonych dla gospodarstw pozostałych. W grupie IV sytuacja była natomiast odwrotna. Wartość produkcji standardowej rolniczej liczona na 1 ha użytków rolnych przekraczała w gospodarstwach pomocniczych o 45% wielkość analogicznego wskaźnika w gospodarstwach pozostałych.

Powyższe zależności znalazły odbicie w różnicy liczb charakteryzujących jednostki przeliczeniowe zwierząt gospodarskich przypadające na 1 ha użytków rolnych. W gospodarstwach pomocniczych grup I, II i III wielkości te były mniejsze odpowiednio o 12,5%, 54,9% i 44,2% niż w gospodarstwach pozostałych, podczas gdy wskaźnik ten dla grupy IV był większy o 103,2%.

Polskie gospodarstwa pomocnicze znalazły się w trzeciej analizowanej grupie, razem z gospodarstwami z Czech, Słowacji i Węgier. W tabeli 4 zestawiono liczby umożliwiające porównanie gospodarstw polskich z gospodarstwami z tych trzech krajów.

Polskę charakteryzowała mniejsza o 18,6% wartość produktu krajowego brutto na mieszkańca, a mimo to udział gospodarstw pomocniczych był na niemal identycznym poziomie jak w gospodarstwach pozostałych krajów analizowanej grupy. Średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach pomocniczych w naszym kraju była dużo mniejsza, bo o 60,7%. Większa natomiast o 15,3% była wartość produkcji standardowej na jednostkę tej powierzchni, choć liczba sztuk przeliczeniowych zwierząt na 1 ha użytków rolnych była mniejsza o 21,9%. Przyczyną tej sytuacji mógł być większy udział upraw intensywnych, wymagających większych nakładów pracy i kosztów środków obrotowych na jednostkę powierzchni użytków rolnych, bądź większy udział gospodarstw prowadzących produkcję zwierzęcą z wykorzystaniem pasz kupowanych (drób, trzoda chlewna).

6. Wnioski

W opracowaniu poddano testowaniu hipotezę, że przewaga czasu pracy poświęcanego przez posiadaczy gospodarstw rolnych na aktywność poza własnym gospodarstwem rolnym znacząco ogranicza wykorzystanie posiadanej ziemi. Wykorzystanie to zmierzono procentową relacją wartości tak zwanej produkcji standardowej pozyskiwanej z 1 ha użytków rolnych do analogicznego wskaźnika ustalonego dla gospodarstw pozostałych. Relację tę nazwano wskaźnikiem wykorzystania użytków rolnych w gospodarstwach pomocniczych (WWZ¹). Pracowano głównie na danych z 2013 r. zaczerpniętych z Eurostatu.

Średnia wielkość wskaźnika WWZ¹ wyniosła w Polsce w Polsce 66,0%, a to oznacza, że ziemia w gospodarstwach pomocniczych była wykorzystywana znacznie gorzej niż w gospodarstwach pozostałych. W podgrupach gospodarstw pomocniczych różniących się powierzchnią posiadanych użytków rolnych wielkość wskaźnika mieściła się natomiast w granicach od 59,9% do 74,7%.

Inaczej przedstawiała się wielkość wskaźnika WWZ¹ w gospodarstwach pomocniczych w czterech analizowanych grupach krajów unijnych. W dwu pierwszych, z wartością PKB na mieszkańca mieszczącą się w granicach od 41,1 do 53,42 tys. USD, wskaźnik miał wielkość 50,3% i 56,1%, a w grupie III, z PKB na mieszkańca od 12,37 do 18,27 tys. USD, wyniósł 77,7%. W grupie IV natomiast, z wartością PKB na 1 mieszkańca w kwotach od 7,35 tys. do 9,47 tys. USD, charakteryzowany wskaźnik osiągnął poziom 145,0%. W tej grupie krajów wartość produkcji standardowej przeliczona na jednostkę powierzchni użytków rolnych w gospodarstwach pomocniczych była zatem większa średnio o 45,0% niż w gospodarstwach pozostałych. Testowana hipoteza sprawdziła się więc tylko w odniesieniu do gospodarstw pomocniczych funkcjonujących w krajach z wartością PKB na mieszkańca powyżej 10–12 tys. USD. W krajach tych gospodarstwa rolne, których posiadacze mniej niż połowę łącznego czasu pracy przeznaczali na pracę właśnie w nich, wykorzystywali dużo gorzej posiadane użytki rolne niż gospodarstwa pozostałe.

Spostrzeżenie powyższe jest ciekawe od strony poznawczej, ale odbiega od głównego wątku prezentowanego opracowania, więc nie będzie dalej rozwijane.

Przeprowadzona analiza wskazuje nadto na wyraźną korelację produktywności ziemi (wartości produkcji standardowej na 1 ha użytków rolnych) i sztuk przeliczeniowych zwierząt przypadających na taką samą jednostkę powierzchni w gospodarstwach pomocniczych, które funkcjonują w czterech wyodrębnionych grupach krajów unijnych. Zagadnienie to wymaga komentarza.

Powiązania zachodzące między wartością produkcji standardowej na 1 ha użytków rolnych i sztuk przeliczeniowych zwierząt przypadających na taką samą jednostkę powierzchni są co najmniej dwojakiego rodzaju. Chów bydła, kóz, owiec i koni w ilości co najmniej 0,5 sztuki przeliczeniowej na 1 ha użytków rolnych przynosi dochody, pozwala wykorzystać produkty, których nie można najczęściej sprzedać (np. trawa z pastwiska i siano z łąki), i bilansować zasoby substancji organicznych w glebie, a to poprawia jej żyzność. Taka sytuacja wystąpiła najprawdopodobniej w grupach II i IV. W grupie III natomiast liczba sztuk przeliczeniowych zwierząt na 1 ha użytków rolnych była mniejsza od poziomu minimalnego, co znalazło wyraz w najmniejszej produktywności ziemi wśród wszystkich czterech analizowanych grup. Chów drobiu i trzody chlewnej gospodarstwa mogły natomiast prowadzić z wyłącznym wykorzystaniem pasz pochodzących z zakupu, a wtedy

ich związek z ziemią przejawiał się tylko w bilansowaniu substancji organicznych w glebie. Sytuacja taka wystąpiła najprawdopodobniej w grupie I.

Liczenie poziomu wykorzystania ziemi użytkowanej rolniczo kwotą wartości produkcji brutto z 1 ha użytków rolnych może więc prowadzić do mylnych wniosków w określonych sytuacjach. W tych mianowicie, kiedy porównywane grupy gospodarstw mają odmienną strukturę gatunkową utrzymywanych zwierząt. W ewentualnej przyszłej analizie tego zagadnienia należy rozważyć liczenie stopnia wykorzystania ziemi użytkowanej rolniczo nie kwotą wartości produkcji brutto z 1 ha użytków rolnych, a kwotą wartości produkcji netto z 1 ha użytków rolnych. Wartość produkcji brutto trzeba wtedy pomniejszyć o zakupy środków produkcji pochodzenia rolniczego.

We wstępnej części opracowania wspomniano, że gospodarstwa pomocnicze dysponują mniejszą powierzchnią użytków niż te pozostałe. Ze sporządzonej analizy wynika jednak, że w Polsce w 2013 r. funkcjonowało 52,4 tysiąca (3,7% ogółu gospodarstw w kraju) takich, w których powierzchnia użytków rolnych była większa średnio o 43,1% od średniej powierzchni gospodarstw pozostałych. Uśredniona wartość produkcji standardowej przeliczona na jednostkę powierzchni była natomiast w tych pierwszych mniejsza o 40,1%.

Gospodarstwa pomocnicze charakteryzowały się w określonych warunkach gorszym wykorzystaniem posiadanych gruntów przydatnych do prowadzenia produkcji rolniczej. Ich właściciele wnosili jednak większy wkład w formie własnej pracy do wielofunkcyjnego rozwoju swojej wsi lub najbliższej okolicy. Czynie to oczywiście tylko ci spośród nich, którzy swój czas przeznaczali na pracę w lokalnych instytucjach i podmiotach gospodarczych.

O roli gospodarstw pomocniczych świadczą liczby charakteryzujące ich relacje do gospodarstw pozostałych. W Polsce ich udział w 2013 r. wynosił 33,8% ogólnej liczby gospodarstw. Zajmowały one jednak 18,4% krajowej powierzchni użytków rolnych, natomiast ich udział w krajowej wartości produkcji rolniczej wynosił 14,9%. Miały więc głównie znaczenie społeczne jako dodatkowe źródło dochodów dla producentów rolnych i ich rodzin, a dużo mniejsze jako wytwórcy produktów pochodzenia rolniczego. Sporządzony szacunek wskazuje, że zagospodarowanie w 2013 r. ziemi będącej w posiadaniu gospodarstw pomocniczych przez gospodarstwa pozostałe przyniosłoby wzrost wartości krajowej produkcji rolniczej o około 6%. W przyszłych ocenach rozwoju społeczeństw lokalnych, w których mają swój udział w formie pracy posiadacze gospodarstw rolnych, należy zatem brać pod uwagę gorsze efekty produkcyjne takich gospodarstw.

I jeszcze jedno spostrzeżenie. Z porównania danych charakteryzujących stopień rozwoju mierzony poziomem PKB z wielkością wskaźnika wykorzystania użytków rolnych w gospodarstwach pomocniczych (WWZ¹) w 13 krajach unijnych wynikają

dwa wnioski. Pierwszy, że dalszy rozwój gospodarczy Polski będzie prowadził do obniżania wielkości tego wskaźnika, ponieważ produktywność ziemi w gospodarstwach pozostałych będzie rosła szybciej niż w gospodarstwach pomocniczych. Drugi natomiast, że należy się liczyć z ograniczeniem tempa spadku udziału gospodarstw pomocniczych w ogólnej liczbie gospodarstw w kraju.

Bibliografia

<http://ec.europa.eu> [dostęp: 13.11.2017].

Dudek M. (2016). Sukcesja indywidualnych gospodarstw rolnych jako czynnik przeobrażeń strukturalnych w polskim rolnictwie. Praca doktorska przygotowana pod kierunkiem prof. M.A. Sikorskiej, maszynopis. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.

GUS (2014). *Charakterystyka gospodarstw rolnych*. Warszawa.

Józwiak W. (2016). Ocena możliwości rozwojowych małotowarowych gospodarstw rolnych wobec zmian klimatu i polityki gospodarczej, w opracowaniu zbiorowym. W: W. Józwiak (red.). *Przedsiębiorstwa i gospodarstwa rolne wobec zmian klimatu i polityki rolnej* (2) (s. 12–54) (seria Monografie Programu Wieloletniego, 28). Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.

Kędzióra A. (2005). Przyrodnicze podstawy gospodarowania wodą w Polsce. W: L. Ryszowski, A. Kędzióra (red.). *Ochrona środowiska w gospodarce przestrzennej* (s. 75–113). Poznań: Zakład Badań Środowiska Rolniczego i Leśnego PAN.

Wojewodzic T. (2010). Zjawiska schyłkowe w gospodarstwach osób fizycznych i prawnych na obszarach Karpat Polskich. W: W. Musiał, W. Sroka, T. Wojewodzic (red.). *Sytuacja ekonomiczna gospodarstw z terenów górskich i podgórskich* (s. 53–76) (seria Program Wieloletni 2005–2009, 185). Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB.

Żmija D. (2016). *Wpływ wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej na funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych*. Warszawa: Difin.

Auxiliary Farms and the Use of Agricultural Land

Abstract: The purpose of the article is to verify a hypothesis that non-agricultural activities of farm holders limit significantly the extent to which agricultural land is used for agricultural production. The hypothesis has been verified based on materials describing the agricultural situation in 2013 in Poland and in twelve other European Union Member States differing in terms of GDP per capita. The analysis covered farms referred to as 'auxiliary farms', i.e. farms, whose holders spend more than half of their working time doing some other paid job. It was concluded that on auxiliary farms in Poland the value of the so-called standard output per 1 ha of farmland was lower, on average, by 34% than

on other farms and in the subgroups which differed in terms of the area of farmland, this difference ranged from 25.3% to 40.1%. In the majority of the other Member States under analysis, the average national differences ranged from 22.3% to 49.7%. The results concerning auxiliary farms in the countries in which GDP per capita was lower than USD 9.5 thousand (Bulgaria and Romania) deviated from this situation. The average value of the standard output on auxiliary farms was by 45% higher there than on other farms. It has been indicated that the reason for this phenomenon could be the stocking density expressed in livestock units per farmland unit, which was higher on those auxiliary farms. Therefore, the hypothesis put forward in the article proved true in case of those farms whose holders spent more than half of their working time on additional paid job, which in turn reduced or forced the liquidation of livestock production.

Keywords: agricultural land use, agricultural land use level, auxiliary farms.